

NEFİS KAYNAKLI PROBLEMLERİN AŞILMASI: İSFAHANİ ÖRNEĞİ

İbrahim ÇAPAK¹

Özet

İsfahani, İslam dünyasının yetiştirdiği önemli âlimlerden biridir. Ahlakla ilgili önemli görüşler ileri süren İsfahani'ye göre insan, irade sahibi bir varlıktır. Dolayısıyla insan, ahlaklı olmayı ya da olmamayı tercih edebilir. Ancak aslı olan ahlaklı olmayı seçmesidir. Çünkü insanı dünyevi ve uhrevi mutluluklara ulaştıran onun bu yönüdür. Yani insan nefsinin kötülüklerden arındırarak, hem dünyada hem de ahirette mutlu olabilir. Nefsinin arındırması onu adalet, şecaat, hikmet kısacası erdem sahibi yapar.

Anahtar kavramlar: İsfahani, Ahlak, ruh, fazilet, erdem

Abstract

İsfahani, who opined significantly on moral is one of the most important scholars raised in the Islamic world. According to him, everyone has free will. So it is up to somebody's choice to be ethical or not, but what really matters is choosing to be ethical. With a choice in this direction, a man may achieve happiness in this life and afterlife. In other words, a man may find beatitudes in this life and afterlife by purifying his/her soul/nafs. A man may find wisdom, courage, justice and virtue by setting his/her heart on purifying his/her soul.

Keywords: İsfahani, ethic, moral, soul, wisdom, virtue.

Giriş

Bilindiği gibi nefsin mahiyeti ve özellikleri ile ilgili tarih boyunca din ve akıl kaynaklı birçok tartışma olmuştur. Nitekim nefsin kendisi, özellikleri ve kötülüklerden arındırılması ile ilgili Kur'an ve Sünnette birçok bilgi bulunmaktadır. Ayrıca bu konulara dair İslam Felsefesi Tarihinde Ragıb el-İsfahani gibi birçok Müslüman düşünür eser yazılmıştır.² Makalemizin konusu olan İsfahani (ö. H.502, m. 1108), nefsin bütün boyutları ile ilgili çokça ayet ve hadise başvurmakta, bunları aklın yetkinliğini de göz önünde bulundurarak izah etmektedir. İslam dünyasının yetiştirdiği önemli âlimlerden biri olan Râgıb el-İsfahani'ye

1 Prof. Dr. Yakın Doğu Üniversitesi/ İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi, capakibrahim@hotmail.com

2 Bkz. Alasdair MacIntyre, *A Short history of ethics : a history of moral philosophy from the Homeric Age to Twentieth Century* , London : Routledge, 1998.

göre, dini asaletin temeli; eğitim, nefse hâkimiyet, sabır ve adalet erdemlerinin icrasıyla elde edilen nefsin saflığı; nefsin tamamlanması ise öğretim yoluyla hikmet, itidal aracılığıyla cömertlik, sabır vasıtasıyla şecaat erdemlerinin ve adaletle “doğru amellerin” kazanılmasıyla gerçekleşir. Bu duruma ulaşan herkes, Kur’an’da (49:13) dindarlık olarak tanımlanan şerefin en yüksek derecesine ulaşmış olur.

1. Nefsin Arındırılması

İnsana eşref-i mahlûkat olma özelliği, iradesi ile nefsini arındırabilecek nitelikte olmasından dolayı verilmiştir. Allah’ın halifeliğine layık kâmil kullardan olmak için nefsi arındırmanın şart olduğunu ifade eden İsfahani’ye göre nefsindeki olumsuzlukları temizlemeyen kimse Allah’ın halifesi olmaya lâayık olmadığı gibi, Ona ibâdet etme ve yeryüzünün imârı görevini yerine getirme gücüne de sahip olamaz. Bedenin necâset ve diğer olumsuzluklarla kirlenmesi gibi, nefis de kendine özgü necâset türleri ile kirlenir. Ancak bedeni kirleten necâset, gözle görülebildiği hâlde nefsi kirleten necâset sadece basiretle (gönül gözü) idrâk edilebilir.³ Konu ile ilgili İsfahani, “*Müşrikler necistir*” (Tevbe, 27), “*Pis olan şeylerden uzak dur*” (Müddessir, 5), “*İşte Allah inanmayanların üzerine böylece pislik (rics) atar*” (En’âm, 125) ayetlerine dikkat çekmektedir.

Nefsi arınmayan kimsenin söz ve fiilleri de arınmaz. Çünkü her kab, içindeki suyu sızdırır. Bundan dolayı “*Kim nefsini temizleyip güzelleştirirse, onun ameli de temiz ve güzel olur*” denilmiştir. Konu ile ilgili İsfahani, Hz. Peygamber’in “*Mü’min, ameli en düzgün ve güzel olan kimsedir; kâfir ise ameli en çirkin ve bozuk olan kimsedir*” hadisine dikkat çekmektedir.⁴

İsfahani’ye göre nefsin arındırılması, insandaki üç doğal kuvvet olan fikir, şehvet kuvvetlerinin ıslahı ve hamiyet kuvvetinin yumuşatılması ile mümkündür. Fikrin ıslahı, itikâdda hak ile batılın, sözde doğru ile yalânın, fiilde çirkin ile güzelin, iyi ile kötünün arasını ayırt edecek kadar bilgi öğrenmek ve eğitim görmeye mümkündür. Bu kuvvetin arındırılması sonucunda *hikmet ve ilim* elde edilir. Şehvetin ıslahı, gücü yettiğinde cömertlik hasletini kazanacak ve övgüye değer ahlâkî faziletler arasında bir denge kuracak kadar iffet sahibi olmakla mümkündür. Bu kuvvetin kontrol altına alınmasıyla iffet ve cömertlik elde edilir. Hamiyet ise hilm sıfatını elde edinceye dek

3 Râğb el-İsfahani, İslâm’ın Ahlaki İlkeleri (ez-Zarî’an ilâ Mekârimi’ş-Şeri’a) Terc. Abdi Keskinsoy, İst. 2003, s. 57.

4 el-İsfahani, İslâm’ın Ahlaki İlkeleri, s. 58.

yumuşatılmasıyla ıslâh edilir. Bu da nefsi öfke girdâbına düşmekten kurtarıp şecâatin kazanılması; nefsin korkudan ve yerilen hırslardan uzaklaştırılması sonucunda gerçekleşir. Bu kuvvetin gerçekleşmesi neticesinde *şecâ'at* ve *hilm* elde edilir. Fikir, şehvet ve hamiyet kuvvetlerinin ıslahıyla nefiste *adalet* ve *ihsân* gerçekleşir. Bütün rezillikler, söz konusu üç kuvvetin fesada uğraması sonucunda oluşur. Örneğin fikir kuvvetinin fesada uğramasından *hilekârlık* (cerbeze) ve *budalalık* (eblehlik); şehvet kuvvetinin fesada uğramasıyla *aç gözllülük* (şereh) ve *aşırı şehvet düşkünlüğü*; hamiyet kuvvetinin fesadından da *telaş* ve *korkaklık* meydana gelir.⁵

İsfahani'ye göre nefsin arınmasını sağlayan unsurlar, ilim ve uhrevî hayatın kazanılması için emredilen ibadetlerdir. Bu ibadetlerin, emredildiği şekilde yerine getirilmesi ile nefis arınır. Ayrıca İsfahani, bedenin dünyevî hayatın sebebi olan su ile temizlenmesi gerektiğine dikkat çekerek, Allah'ın suya *hayât* adını verdiğini, Kitâb'ından indirdiği ayetleri de su olarak nitelendirdiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda İsfahani “*Ey iman edenler, Allah ve Rasûlü, sizi, size hayat verecek, sizi ihyâ edecek şeye (vahye) çağırdıkları zaman, icâbet edin*” (Enfâl, 24), “*Bütün canlıları sudan meydana getirdik; hâlâ inanmıyorlar mı?*” (Enbiyâ, 30), “*Allah gökten su indirir. Dereler onunla dolup taşar*” (Ra'd.17) ayetlerine dikkat çekmektedir. *İsfahani*, su ifadesinden Kur'an'ın kast edildiğini, bunun en sağlam delilinin de yine Yüce Allah'ın kendi sözü olduğunu ifade etmektedir.⁶ Kaldı ki Allah ibadet yükümlülüğünü kendi çıkarına uygun bir sebepten dolayı değil, nefsin kirlerini ve hastalıklarını temizlemek için insanlara vâcip kılmıştır. Böylece nefsi arınanlar ahirette va'd edilen ezeli hayata ve refaha ulaşabileceklerdir.⁷

2. Hevâ ve Akıl Çatışması

İsfahani, heva ile akıl çatışmasını bazı metaforlarla ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun verdiği ilk örnek insanın ruhu ve devletin hükümdarının karşılaştırılması ile ilgilidir. İnsanın rûhunun bedendeki yerinin, hükümdarın ülkesindeki yeri gibi olduğunu ifade eden İsfahani, insanın kuvvet ve organlarını, hükümdarın sanatçılara ve parasına benzetmektedir. İsfahani'ye göre insanın aklı, hükümdara öğüt veren bilgin bir danışman; şehveti, hükümdarın başına kötülükler getiren köle; hamiyeti ise asayiş âmiri gibidir. Hükümdara kötülük getiren

5 el-İsfahani, *age.*, s. 61,70.

6 el-İsfahani, *age.*, s. 60. Bkz. Nasreddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsirî*, Ankara 2005, s. 88-89.

7 Bkz. Türkeri, Mehmet, “Aristoteles'in Etiğinde “Nefsine Hâkim Olma” ve “Erdem” ile İlişkisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 21, s. 77 vd.

kötü ve hilekâr köle, ona nasihat veren birisi suretinde gözükür. Fakat onun nasihatinde hilesi vardır. Hilekâr kölenin hükümdarı yanlış yönlendirmesi hâlinde, hamiyet ona karşı çıkar. Onun münâza'a ve isyanlarından bir an bile gafil olmaz. Hükümdar ülkesinde, bu kötü köleyi göz ardı ederek, işlerin yürütülmesi konusunda veziri ile istişarede bulunur; asayiş âmirini iyi eğitir, onu vezirine yardımcı kılar; bu kötü köle yönetici değil, yönetilen oluncaya kadar onun ve bağlıların üzerinde kontrol sağlanmasını temin eder. Köleyi yönetici değil, yönetilen haline getirirse, hükümdarın ülkesindeki bütün işler düzelir.⁸ İsfahani'ye göre nefis de bunun gibidir. Kişi işlerini idâre etme konusunda akılla tam bir mutabakat ve dayanışma içine girer, hamiyeti gereği gibi eğitir ve bunların şehvet ve şehveti destekleyen güçler üzerinde baskı kurmasını sağlarsa; bütün işleri düzelir. Eğer bunu gerçekleştirmezse tüm işleri bozulur. Bundan dolayı Allah, hevâya uymaktan şiddetle sakındırmış ve *"Hevâya uyma ki, seni Allah yolundan saptırmasın"* (Sâd, 26) şeklinde buyurmuştur. Yine Allah *"Bir bilgi üzerine olduğu hâlde İlahı hevâsı edineni, (bu yüzden) Allah'ın kendisini sapıtacağı kimseyi gördün mü?"* (Câsiye, 23) ve *"Rabb'inin azametinden korkarak nefsinin hevâdan alıkoyma kimsenin varacağı yer cennettir."* (Nâzi'ât, 40-41) buyurmaktadır. Hz. Peygamber de hevâya işaretle *"Senin en yaman düşmanın, iki yanında yer alan nefsidir"* şeklinde buyurmuştur.

İsfahani'ye göre insanda bulunan kuvvetlerin en şerefli olan akıl sayesinde insan yeryüzünde Allah'ın halifesi olma liyakatini kazanmıştır. Ancak aklın yegâne görevi doğru olanı göstermektir. Bu bakımdan doğruyu gösterme ve söyleme konusunda akıl yanılmaz. Bu, hastasının nasıl iyileşeceğini bilen bir doktorun, durumu hastasına anlatmasına benzer. Eğer hasta, doktorun önerilerini kabul ederse, ne âlâ; etmezse, tabibe susmak düşer.

Hamiyetin savunma ve engelleme konusunda aklın vekili olmakla görevlendirildiğini ifade eden İsfahani'ye göre hamiyeti olmayan kimsenin aklının fazilet derecesi hakkında ortaya çıkamaz.⁹ Yine İsfahani ruhu, sınırı korumak için cepheye gönderilen mücahide benzetmektedir. Ona göre ruh açısından akıl, efendinin vekili gibidir. Onu düzeltmek, doğruya iletmek, desteklemek ve göz kulak olması için onun yanına katılmıştır. Çünkü görevini bitirip efendisinin huzuruna döndüğünde, yaptığı işlerin sorumluluğu yalnızca onun üzerindedir. İsfahani, ruh açısından bedeni, gideceği yere götürmesi için binek olarak

8 el-İsfahani, *age.*, s. 61.

9 el-İsfahani, *age.*, s. 62.

kullandığı ata benzetirken, şehveti de atını ayartmak, yoldan çıkarmak için ona eşlik eden kötü seyise benzetmektedir.

Başka bir örnekte İsfahani, Allah'ın küçük âlem olarak yarattığı insanın bedenini bir ülke, aklını da o ülkenin yöneticisi konumundaki hükümdara benzetmektedir. İnsanın fikir, hayal ve his kuvvetleri, hükümdarın askerleri ve yardımcılarına benzetilirken, insanın şehveti, ülkesinde onunla sürekli çatışma hâlinde olan ve raiyesini yok etmeğe çabalayan düşmana benzetilmektedir. Böylece insan için bedeni bir han ve geçit yeri; ruhu da o handa ve geçit yerinde ikamet eden bir murâbit (sınır nöbetçisi) gibi olur. Bu bağlamda eğer ruh, gerektiği şekilde düşmanımla mücadele edip onu yenilgiye uğratar ve kontrol altına alırsa mevlâsının huzuruna vardığında, bu başarısından ötürü övülür.¹⁰

Hevâya karşı mücadele etmek, cihadların en büyüğüdür. Hz. Peygamber en faziletli cihâdın kişinin hevâsına karşı verdiği mücadele olduğunu ifade etmiştir.¹¹ İnsanın hevâsıyla üç çeşit ilişki hâlinin olduğunu ifade eden İsfahani, bunları şöyle sıralamaktadır:

1. Hevâsının insana gâlib ve mâlik olması. *"Hevâsını ilâh edineni gördün mü?"* (Câsiye, 23) ayeti buna işaret etmektedir.
2. Bazen hevânın insana, bazen de insanın hevâsına gâlib gelmesi. Hz. Peygamber'in *"Düşmanlarınızla cihâd ettiğiniz gibi, hevânızla da cihâd edin"* demesi gibi.¹²
3. İnsanın hevâsına üstün gelmesi. Peygamber ve velayet mertebesine ermiş bazı kimselerin durumu gibi. *"Rabb'inin azametinden korkarak nefsinin hevâsından engelleyen kimsenin varacağı yer cennettir"* (Nâzi'ât, 40- 41) ayetinde bu kastedilmektedir.¹³

İsfahani, akıl ile hevâ arasındaki bazı farklara da dikkat çekmektedir. Ona göre her şeyden önce aklın görevi, başlangıçta nefse sıkıcı ve ağır gelse de, ebedî olarak en üstün, sonuçları bakımından en doğru olanı göstermek ve tercih etmektir. Hevâ ise bunun tam tersi yönde hareket eder. İlk anda hesaplanmasa bile, bir süre sonra insanı, zaman içinde sıkıntı ve acı veren şeylere sürükler. Yapılır yapılmaz ardından hemen zarar gelse de, insan sonuçlarına bakmaz, değerlendirmez. Boğazına düşkün obur bir çocuğun kendisine dokunacak tatlı yiyecekleri

10 el-İsfahani, *age.*, s. 63.

11 Bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, I/225

12 Bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, II/199

13 el-İsfahani, *age.*, s. 64-65

yemesi ve güneş altında oynaması gibi. Hz. Peygamber konu ile ilgili “*Cennet nefse sevimsiz gelen şeylerle, cehennem ise şehvî isteklerle kuşatılmıştır*”¹⁴ şeklinde buyurmaktadır.

İkinci olarak akıl, sahibinin lehinde ve aleyhinde olanı aynı anda görürken, hevâ sahibinin aleyhinde olanı değil, sadece lehinde olanı görür. Ardından gelecek hoşnutsuzluğa, olumsuzluğa karşı gözünü kör eder. İsfahani’ye göre bundan dolayı akıllı kimse, eşya ile ilgili değerlendirme ve yaklaşımlarında aleyhindekileri değil, özellikle lehindeymiş gibi gözükkenleri, sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmeli, aklın değil, hevânın bir ürünü olabileceğini düşünmelidir. Karar vermeden önce bu sonucu yeniden titiz bir şekilde gözden geçirmelidir.

İsfahani, aklın uygun gördüğü herhangi bir şeyin, istihare yoluyla Allah’a havale edilerek güçlendirilebileceğini, ayrıca istişare yönteminin gereği gibi uygulanması halinde doğru düşüncelerin bir araya gelerek birbirini güçlendireceğini ifade etmektedir. Ona göre insan ibadetle ve hevânın delâlet ettiği şeyin tersini yaptığı zaman içi açılır ve ruhu ferahlar.

Üçüncü olarak akıl, bir şeyin doğruluğunu delil yoluyla bilir. Hevâ ise gördüğünü, şehvet ve meyil eşliğinde görür.¹⁵

3. Ahlakı Değiştirmenin İmkânı

İsfahani, ahlakın değiştirilmesine dair iki temel görüşe dikkat çekmektedir. Bunlardan biricisi, ahlâkın insanda yaratılıştan itibaren var olduğunu ileri süren görüştür. Bu görüşe göre hiç kimse yaratıldığı hâlin dışına çıkamaz, kendisinde var olanın üzerinde bir değişiklik yapamaz. Bu görüşü savunanlar Hz. Peygamberin “*Kime güzel bir yüz ve güzel bir ahlâk verilmişse, Allah’a şükretsin.*”¹⁶ “*Allah ahlâkı ve yaratılışı tamamlamıştır*” hadislerini delil göstermektedirler. Buna göre yaratılanın, Yaratıcının fiilini değiştirmesi imkânsızdır.

İkinci görüş, ahlâkın değiştirilebileceğini ileri süren görüştür. İsfahani’nin de aralarında yer aldığı bu görüşü ileri sürenler “*Ahlâkınızı güzelleştirin*”¹⁷ hadisini delil getirmektedirler. Bunlara göre ahlâkı değiştirmek mümkün olmasaydı, Hz. Peygamber “*Ahlâkınızı güzelleştirin*” şeklinde buyurmazdı. Bu görüşe göre Allah eşyayı iki şekilde yaratmıştır: Birincisi, her şeyin bilfiil kendisi tarafından yaratılması

14 Müslim, Enes b. Mâlik’den, H. No: 2822

15 el-İsfahani, *age.*, s. 65-66

16 Bkz. *Keşfu'l-Hafâ*, 1/177

17 Bkz. Tirmizî, H. No: 1987

ve kuluna yapılacak iş bırakmaması; gökler ve yeryüzü, yaratılanların biçimleri ve durumları gibi. İkincisi ise herhangi bir varlığı yaratıp ona birtakım güç ve yetenekler vermesidir. Meselâ Allah, insanı özünü değiştirmeden, eksik kalan yanlarını tamamlamakla ve kendini değiştirmekle görevlendirmiştir. Yüce Allah'ın hurma çekirdeğinde hurma ağacını kuvve olarak yaratması, onu ağaç hâline getirmesi için insana yardım etmesi, buna bir örnektir. İnsan bu çekirdeği ağaca dönüştürebileceği gibi, kendi hâline terk edip çürütebilir de. İnsanın ahlâkî yapısı da tıpkı bunun gibidir. İnsan seciye hâlinde bulunan karakter yapısını tümünden değiştiremez; ancak onu eğitip kontrol altına alabilir. Bu imkân insana verilmiştir. Bununla ilgili Allah, *"Nefsini arındıran kesin kurtulmuştur; onu kirletip yitiren de ziyana uğramıştır"* (Şems, 9-10) buyurmuştur. Ahlakın değişme imkânı olmasaydı vaazların, nahiye ve emrin, va'din, va'idin, emrin, nehyin yararı olmazdı.

İsfahani'ye göre ahlâkın değişmesinin mümkün olduğu görüşünde olan kimse, kuvve hâlinde olanı fiil hâline getirme ve ihmâl ederek bozma imkânına sahip olduğunu kabul etmektedir. Nitekim bir insanın hurma çekirdeğini gömüp ondan hurma ağacı üretmesi mümkün olduğu gibi, orta yerde bırakıp çürümesine neden olması da mümkündür.¹⁸

4. Şehvi Kuvvetin Islahı

İnsanda kuvve olarak bulunan kuvvetlerden dizginlenmesi en zor olanı şehvet kuvvetidir. Bunun nedeni şehvet kuvvetinin, varlık bakımından insandaki en eski, en öncelikli, en etkin, en atak, en köklü kuvvet olmasıdır. Şehvet kuvveti insanla birlikte doğar, ölünceye dek ondan ayrılmaz.

İnsandaki mevcut kuvvetler bakımından şehvet kuvvetinin ardından hamiyet kuvveti (şahsiyetini ve onurunu koruma güdüsü) gelir. İnsanda en son olarak fikir, konuşma ve temyiz kuvveti bulunur. İnsan, hayvani şehvetlerini öldürmekle ya da onları kontrol altına almakla hayvanlar sınıfının dışına çıkar ve hevâsının esaretinden kurtulur. Zira şehvet/hevâ kuvveti insana zarar verir, onu aldatır; başka yollara sapmasına, yolda kalmasına, hiç değilse oyalanmasına neden olur. Fakat insan onu tümünden öldürür ya da kontrol altına alırsa, her türlü kirden arınmış, her türlü bağdan ve yükten kurtulmuş; özgür, hatta ilâhî, rabbânî bir varlığa dönüşmüş olur. Bu şekilde kemâle eren kimsenin dünyevî ihtiyaçları azalır, başkalarının elinde olana ihtiyaç

18 el-İsfahani, *age.*, s.73-75. Bkz. Nasreddin Tûsi, *Ahlak-ı Nâsiri*, Ankara 2005, s. 118.

duymaz, kendi kendine yeter duruma gelir. Elinde olanı vermede cömert, insanlarla ilişkilerinde muhsin bir kimse olur.

İsfahani'ye göre şehvet kuvveti, insanın ihmalkârlığı yüzünden ifrat derecesine varıp ondaki diğer kuvvetlere egemen olacak derecede güç kazanırsa insana zarar verir. Sahibi onu eğitip terbiye ederse, şehvet felâkete götüren bir unsur değil, saâdete ve Allah'a yaklaştıran bir vasıtaya dönüşür. Örneğin insandaki şehvet kuvvetinin tamamen yok edildiğini var sayarsak, insanın âhîret saâdetine dahi ulaşması mümkün olmaz. Çünkü âhîret saâdetine ulaşmak, sadece ibâdetle mümkündür. Hâlbuki dünyevî hayat olmadan ibâdeti gerçekleştirmek imkânsızdır; dünyevî hayâtı sürdürmenin, bedeni korumadan başka yolu yoktur. Bedeni korumak için onun varlığını sağlayan maddelerle beslenmesi gerekir. Gerekli maddeleri bedene vermek ise besinlerin yenilmesiyle mümkündür. Besinler ise sadece şehvet kuvveti sayesinde yenilebilmektedir. Buna göre şehvet kuvveti, varlığına ihtiyaç duyulan bir kuvvettir. Bu özelliklerinden ötürü ilâhî hikmet onun yaratılmasını gerekli kılmış ve onu insana süslü göstermiştir.

Aslında şehvet, bir açıdan zararından korkulan, diğer açıdan da yararlı umulan düşman gibidir. Düşmanlığına rağmen desteğinden müstağni kalmak mümkün değildir. Yapılması gereken şey, şehvet kuvvetinin faydalı tarafını almak; tümünden ona kapılmamaktır. Yukarıda da dikkat çekildiği gibi şehvet kuvvetini tümüyle hayat alanımızın dışına çıkarmak mümkün olmadığı gibi doğru da değildir. Nitekim hayatımızı idame ettirmek için yeme, içme, evlenme gibi durumlarımız şehvet kuvveti sayesinde gerçekleşmektedir. Ayrıca salih kul olmayı tercih edip, cennete özgü hazlara ulaşmak da şehvet kuvveti sayesinde olmaktadır.¹⁹

Görüldüğü gibi İsfahani şehveti övülen ve yerilen olmak üzere ikiye ayırmaktadır: Ona göre övülen şehvet, Allah'a ait bir fiildir. Nefsi, beden açısından yararlı olan şeye yönlendirmek için, insanda yaratılan bir kuvvettir. Yerilen şehvet ise beşere ait bir fiildir; nefsin, bedeni haz taleplerine cevap vermesidir. Hevâ da yerilen şehvet bağlamında ele alınmaktadır. Çünkü hevâ, "düşünceyi kendisine bağımlı hâle getirecek ölçüde, insanın kişiliğine egemen olan şehvet" olarak tanımlanmaktadır.²⁰

19 el-İsfahani, *age.*, s. 75-77.

20 el-İsfahani, *age.*, s. 68.

5. Fazilet ve Rezilliklerin Tekrarlanarak Güçlenmeleri

Hayır olsun, şer olsun, herhangi bir fiil, sürekli yapılması durumunda güçlenir. Küçük işler, büyük iş hâline gelir. Hz. Alî bu hususla ilgili şöyle buyurmuş: “İmân kalpte başlangıçta beyaz bir nokta olarak başlar, imân arttıkça beyazlık artar. Mü'minin imânı tam kemâl noktasına eriştiğinde, kalbi bembeyaz hâle gelir. Nifâk da insanın kalbinde küçücük siyah bir nokta olarak ortaya çıkar. Nifâk arttıkça siyahlık da artar. Nifâk zirveye ulaştığı zaman, kalp simsiyah kesilir.”²¹

İsfahani'ye göre insan dört aşamadan geçerek faziletin kemâline erer. Bunlardan ikisi i'tikad diğer ikisi ise fiillerle (amel) ilgilidir. İ'tikadla ilgili olanlar; (a) güzel bir şekilde inanmak ve inancı gevşek, bulanık şüphelere değil; açık burhanlara, sağlam delillere dayandırmak; (b) sağlam kanaatler edinmektir. Fiillerle ilgili olanlar ise (a) kötü alışkanlıkları terk etmek; (b) rezillikten sakınıp fazilete yönelmektir. Aslı olan güzel alışkanlıklar edinmektir. Çünkü güzel alışkanlıklar, rûhânî yapı üzerinde olumlu etki bırakır ve rûhun nimetlere ulaşmasına vesile olur. Nitekim Hz. Peygamber, “*Namaz gözümün aydınlığı kılındı*” buyurmaktadır.²²

İsfahani, insanın dört aşamada faziletin kemaline eriştiği gibi, dört aşamada da aşağıların aşağısı olabileceğine dikkat çekmektedir. Bu dört aşamanın yine ikisi i'tikat ikiside fiiller ile ilgilidir. İ'tikad konusunda (a) hakikat temeline dayanan bilgilere inanmayıp, onlardan gâfil olmak; (b) taklîd yoluyla bozuk ilkelere inanıp, onları birbirine karıştırmak insanı en düşük seviyeye düşürürken; fiil konusunda (a) güzel alışkanlıklar edinmemek; (b) çirkin, iğrenç şeyleri alışkanlık hâline getirmek onu en düşük seviyeye indirmektedir.

İsfahani'ye göre fazilet konusunda dört aşamayı aşmış kemâl derecesine erişen, Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimselerden birisi olur. Artık o, Rabb'inin katından gelen bir nûr üzerindedir. Rezillik yönündeki dört aşamayı geçip aşağıların en aşağısına düşen ise yüce Allahın “*İşte bunlar Allahın lanetlediği, sağırlaştırdığı, gözlerini ve gönülleri ni körleştirdiği kimselerdir. Bunlar Kur'ân'ı derinlemesine düşünmezler mi? Yoksa kalpleri, gönülleri kilitli midir?*” (Muhammed, 23-24) ayetlerinin muhatabı olur.²³

21 Kenzu'l-Ummal, I/407

22 Bkz. İmam Ahmed, *Müsned*, III/199

23 el-İsfahani, *age.*, s. 77-78. Bkz. Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), İstanbul 2004.

6. Övülen Faziletleri Kazanma Mecburiyeti

İnsanın kendi çabasıyla her türlü fazîleti bir ahlâk biçimi olarak fiil hâline getirmesi ve nefsine o fazîleti kabule hazır bir yapı, bir nite-lik kazandırması, başlıca görevidir. Böyle bir kimse harcayacak malı, asaletini ortaya koyacağı makamı, adaletini icra edecek beşerî ilişki-leri olmazsa bile cömertlerin, cesurların, bilgelerin ve âdil kimselerin buldukları hâl üzere olmasıyla gerçeklik kazanır. Hz. Peygamber, bu konu ile ilgili şöyle buyurmaktadır: *“Malınızla insanların hepsinin imdâdına koşamaz, gönüllerini alamazsınız; ancak güzel ahlâkınızla onların imdadına koşabilirsiniz, gönüllerini kazanabilirsiniz.”*²⁴

Dünyevî olsun, uhrevî olsun, her fiil yaratıcılığa, tezyine ve değerlendirmeye muhtaçtır. Ancak fiil uhrevî boyut taşıdığı zaman, bun-ların yanı sıra başka işlemlere de muhtaçtır. Bu işlemler tamamlan-madıkça o fiil kemâle ermez. Bu da fazileti amaçlayarak sürekli o fiille ilgilenmeyi gerektirir. Sürekli ilgilenilmeyen fiil, uhrevî amaçla yapılmış sayılmaz. Nitekim konu ile ilgili Yüce Allah şöyle buyurmaktadı: *“Allah’ın rızâsını elde etmek ve kendilerini bulmak, gerçekleştirmek amacıyla infâkta bulunanların durumu, verimli ovalar üzerinde bulunan mümbit bahçe gibidir. (Üzerine) bol yağmur yağar, bu sâyede ürü-nünü ikiye katlar. Bol yağmur olmazsa bile ufak bir nemlilikle yetinir. Allah bütün yaptıklarınızı görür.”* (Bakara, 265), Bu durum ancak ihlâs ve ciddiyetle çalışmakla elde edilir. Yüce Allah’ın şu âyetinde buyurdu-ğu gibi: *“Hâlbuki onlara dinî O’na has kılarak yalnızca Allah’a ibâdet etmeleri emredilmişti.”* (Beyyine, 5). Uhrevî mâhiyet taşıyan ameli işler-ken bir diğer önemli şart da, dünyevî bir yarar elde etmeyi ya da zararı gidermemeyi amaçlamaktır. Çünkü bu amaçla amelde bulunan kim-se, ancak tâcir olur. Bazı muhakkik âlimlere göre bu tür amelde değil dünyevî menfaat, uhrevî menfaat bile talep etmemek gerekir. Nitekim bu hususla ilgili şöyle denilmiştir: *“Kim bedel gözeterek Allah’a ibâdet ederse, o alçağın tekidir.”*²⁵

İsfahanî, insanların Allahın verdiği nimetleri elde etmeleri için ah-laki faziletlerle sahip olmalarının şart olduğunu ifade ederek, nimet-leri dünyevi ve uhrevi olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Ona göre asl olan uhrevi saadete ulaşmaktır. Çünkü Allah’ın nimetlerinin en yü-cesi, uhrevî saadettir. Nitekim yüce Allah, *“Mutlu kılınanlar (saîdler) ise, Rabb’inin dilemesi dışında sonsuz bir lütuף olarak cennettedirler; gökler ve yerler varoldukça orada temellidirler”* (Hûd, 108) buyurmak-

24 Bkz. Keşfu’l-Hafâ, 1/217

25 el-İsfahanî, age., s. 82-83. Bkz. Nehcu’l-Belaga, s. 396.

tadır. Uhrevî saadeti sağlayan nimetlerin fena bulmayan bekâ; acziyetsiz kudret; cehli olmayan bilgi; fakirliği olmayan zenginlik olmak üzere dört tane olduğunu ifade eden İsfahani'ye göre nefse ait faziletleri kazanmadan ve gereği gibi kullanmadan bunlara ulaşmak mümkün değildir. Nitekim Allah, “*Kim âhiret yurdunu ister, onu elde etmek için mü'min olarak gereken çabayı gösterirse; işte böylelerinin çabaları saygıya değerdir*” buyurmaktadır (İsrâ, 19). Ayrıca akıl, iffet; şecâat ve adaletin önemine dikkat çeken İsfahani, Allah'ın tevfikı olmadan bunları elde etmenin mümkün olmadığını zikretmektedir. Ona göre Allah'ın tevfikı, Allah'ın hidayeti; Allah'ın rüşdü; Allah'ın tesdidi ve Allah'ın te'yidi şeklinde sıralanabilir.

Asıl adalet, bir yandan bencilce övünç arayışından diğer yandan ise korkudan kaynaklanan iki yüzlülük olmadan doğruyu içten gelerek yapmaktır. Adalet şunlara yöneliktir: (a) Emirlerini bilmek suretiyle Allah'a, (b) Diğer güçlerini aklın altına almakla kişinin kendisine, (c) Vasiyetlerini yerine getirerek ve onlar için dua ederek atalarına, (d) Layık olduklarını onlara sunarak; ticarete, mübadelede ve şerefte eşit olarak muamele ederek arkadaşlarına veya (e) Hatta sultanlara ve hâleflerine bile yönelerek iyi öğüt ve tavsiyeleri geliştirmekle genel anlamda insanlığa. Adaletin temel ölçütleri ise ilahi olarak vahyedilmiş Kitap, yönetici ve paradır.

İsfahani'ye göre kâmil fazilet ve hakikî saâdet, uhrevî saâdetdir. Bunların dışında kalanların nimet olarak adlandırılması ya bu saâdete ulaşmada yardımcı veya bu konuda faydalı olmalarından dolayıdır. Çünkü hayra ve saâdete katkısı olan şey hayır ve saâdetdir. Faziletleri elde etme konusunda insanların hayrı isteyen ve şerden kaçınan olmak üzere iki grup halinde ele alınabileceğini ifade eden İsfahani'ye göre akıllı kimseye düşen şey, basireti ve dikkatli olmaktır.²⁶

7. Faziletlerin Birbirleri İçin Gerekli Oluşu

Faziletleri uhrevî, rûhânî, bedenî, haricî ve tevfikî olmak üzere beşe ayran İsfahani, bunların birbirine muhtaç olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, kişisel çabalarla rûhânî faziletleri kazanmadan hakikî saâdet olan uhrevî saadete ulaşmak mümkün değildir. Konu ile ilgili Yüce Allah, “*Kim âhireti ister ve inanarak onun için gösterilmesi gereken çabayı gösterirse; işte böylelerinin çabaları gerçekten övgüye değerdir*” (İsrâ, 19) şeklinde buyurmaktadır. İsfahani'ye göre rûhânî faziletlerin

26 Bkz. el-İsfahani, *age.*, s. 85-87, Râgıb el-İsfahani, *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Lütfi Doğan) İstanbul 1983, .190 vd. Nasreddin Tüsi, *Ahlak-ı Nâsirî*, Ankara 2005, s. 127, İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, 1924 s. 26-27.

elde edilmesi bedenî sağlıklı ve güçlü olması ile mümkündür. Çünkü rûhânî ve bedenî faziletlerin kemâle ermesi, haricî faziletlerin desteği olmadan mümkün değildir. Örneğin malı, mülkü, akrabası, soyu soppu olmayan kimsenin, bu tür faziletleri elde etmesi düşünülse bile, bu sayılan unsurlar olmadan onların tamamlanmaları, mükemmel hâle getirilmeleri imkânsızdır.²⁷

İsfahânî'ye göre ruhani faziletler olan akıl, şecâ'at, iffet, cömertlik, adâlet birbiri için gereklidir. Örneğin, akıl aydınlandığında sahibinin kötü bir işe yönelmesini engeller ve onu övülme kaygısıyla, övgüye değer eylemlere yönelmeye, kendisine ihtiyaç duyan kimseye yardımcı olmaya, hak sahibi olan herkese hakkını vermeye zorlar. İşte bu, bizatihi iffet, şecâ'at, cömertlik ve adâlettir. Yine insan âdil olursa, bu duygu onu alması ve yapması caiz olmayan şeyleri terk etmeye zorlar. Bunun gibi bir kimse şecâ'at ehli olursa, şehvî istekleri onu meşru olmayan şeyleri edinmeye ve işlemeye zorlayamaz; başkalarına zulmetmesine izin vermez; fakirlikten korkup cimrilik etmez. Bundan ötürü bazı şâirler şecâ'ati semâhat, semahatı da şecâ'at olarak tanımlamışlardır.

İffetin bazen cömertlik olarak da tanımlanabileceğini ifade eden İsfahânî'ye göre cömertlik iki türdür, bunlardan biri elinde olanda cömert olmak; diğeri ise başkasının elinde olan konusunda cömertlik etmektir. Zikredilen faziletlerin gerçekleşmesi, hayata geçirilmesi insanîyeti, hürriyeti ve keremi meydana getirir. Bu faziletler sayesinde insan İslâm'a, imâna, takvaya ve ihlâsa erişir.²⁸

İsfahânî hayır işlemeye ve faziletleri kazanmaya sürükleyen etkenler üzerinde de durmaktadır. Ona göre insanı dünyevi hayırla işlemeye sürükleyen etkenler şöyle sıralanabilir:

- a. Faydalı olduğu umulan ve zararlı olduğundan korkulan şey konusunda terđb ve terhîb. Bu, şehvet kuvvetinin gerekli kıldığı hususlardandır. Bu duygu, insanları iş yapmaya yönlendiren en önemli âmillerden birisidir.
- b. Övülmeyi ve yerilmeyi önemseyen kimse için övülmeyi umma ya da yerilmekten korkma. Bu, hayânın gerekli kıldığı bir eylem türüdür. O da iktidâr sahiplerinin ve önde gelen dünyâ oğullarının (dünyalık adamların) işidir.

27 el-İsfahânî, *age.*, s. 91.

28 el-İsfahânî, *age.*, s. 108. Bkz. Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, (Haz. Mustafa Koç) İstanbul 2007, s.106.

- c. Hayır işlemek için çaba harcama ve fazileti talep etme. Bu da bilgelere özgü olan aklın gerekli kaldığı fiildir.

Bu üç aşama ile ilgili şöyle denilmiştir: İnsana verilen nimetlerin en hayırlısı, onu dizginleyen, kontrol eden akıldır. İnsanda bu derecede etkili akıl yoksa hayâ onu engeller. Hayâ yoksa bu kez korku onu dizginler. Eğer bu da yoksa sahip olduğu mâlî güç, işlediği kötü fiillerinden sâdir olan ayıbını örter. Bu da yoksa gaipten bir yıldırım gelip onu yakar ve yok eder. Böylelikle bütün kullar ve beldeler onun şerrinden kurtulmuş olur.

İnsanı uhrevî hayırları işlemeye sürükleyen âmiller de üçtür:

- a. Allah'ın sevâbını elde etmeye rağbet, azabından korkmak. Bu, sıradan insanların konumudur.
- b. Allah'ın övgüsünü umma, kınamasından korkma; bu da sâlihlerin konumudur.
- c. Bütün yapılan işlerde Allah'ın rızâsını taleptir. Bu da peygamberlerin, siddikların ve hakikatin şahitlerinin konumudur. En kıymetli olanı da budur.

Bununla ilgili olarak Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “*Sabah akşam, Rablerinin rızâsını isteyerek O'na yalvaranlarla beraber sen de sabret.*” (Kehf, 28).²⁹

Faziletlerin kazanılmalarını engelleyen nedenler üzerinde duran İsfahani, kusur ve taksirin insanı faziletleri elde etmekten alıkoyduğunu ifade eder. Ona göre kusur, bir kimsede, güzel hasletlerin bulunmaması ve kazanma imkânının olmamasıdır. Ya da imkânı vardır, ama hastalık, zorunlu bir meşguliyet, o imkânı kullanmasını engellemektedir. Meselâ insanın açlığını gidermesi, örtülmesi gereken yerlerini örtmesi için çalışıp çabalamaya ihtiyacı vardır. Bu iki husus, Yüce Allah'ın şu âyetinde işâret buyurulan gücün yetmemesi durumudur: “*Allah kişiye ancak gücünün yettiğince sorumluluk yükler.*” (Bakara, 286)

Her iki sorunun çözümlenmesi için kulun yapması gereken, ilâhî cömertliğinin ve rahmetinin genişliği sayesinde, eksikliğini tamamlaması için Yüce Allah'a yönelip O'na yakarmaktır.

İsfahani taksiri de dört madde halinde ele almaktadır:

29 el-İsfahani, *age.*, 109. Bkz. *İbn Hazm, Ahlak* (çev. C. Erdemci, H. H Bircan) Van, 2005, 66-67

- a. İnsanın Hakkı bătıldan, güzeli çirkinden, iyiyi kötüden ayırt edecek bilgi ve tecrübesinin olmaması, bu yüzden gaflet içinde kalmasıdır. Bunun çaresi, sağlam bilgi edinmek.
- b. Yapılması gereken hakkında yeterli bilgi bulunduğu hâlde, sâlih amel alışkanlığın edinmemiş olmak. Bu yüzden kötü amelleri kişiye süslü gösterilir; o da onları güzel görür ve hep bu tür amellerle meşgul olur. Doğrusu bu durumdaki kişinin işi, birinci derecedeki kişinin işinden daha zordur. İnsanın alışkanlık hâline getirdiği şeyi terk etmesi çok zordur, denilse bile; bir şeyi alışkanlık hâline getirecek yerde, güzel amellere devam edip kötü alışkanlıklarını kontrol altına alması mümkündür.
- c. Bâtıl ve çirkin şeyin hak ve güzel olduğuna inanıp bu şekilde kendini eğitmek. Bu hastalığın tedavisi cidden çok zordur. Çünkü bu tutum, o hastalığa mübtelâ olan kişinin kalbinin mühürlenmesine neden olmuştur.
- d. Bozuk i'tikâd üzere eğitilmiş olmak. Bu durumdaki kimse, bilgisizliği yüzünden kişiliği tamamen bozulmuştur. Bu kişi insanları baskı altına alıp kendinden nefret ettirmeyi fazilet sanır.

Bu sınıflardan birincisine giren kimseye câhil, ikincisine hem câhil hem dâl (şaşkın, sapkın), üçüncüsüne câhil, dâl ve fâsık, dördüncüsüne ise câhil, dâl, fâsık ve şerîr denilir.³⁰

Sonuç olarak, bütûn Müslüman filozoflarda olduğu gibi İsfahani de İnsanın eşrefi mahlûkat olması hasebi ile diğer varlıklardan fark olduğuna dikkat çekmektedir. Ancak insan kendisinde bulunan melekeleri en iyi şekilde kullanıp nefsinin arındıra bilirse, asıl saadete ulaşabilir. Saadeti dünyevi ve uhrevi olarak ikiye ayıran İsfahani her insanın bunlara ulaşamayacağına dikkat çeker. Ona göre Hz. Peygamberin de buyurduğu gibi bu saadetler ulaşmak nefi arındırmakla mümkündür. Nitekim asıl cihadın nefisle yapılan cihat olduğunu ifade etmiştir. İsfahani, insanın iradesi ile kendisinde var olan ya da kendisinde alışkanlık haline gelen bazı özelliklerini değiştirebileceğini ifade eder. İnsanın en çok değiştirmekte zorlandığı yönü ise şehvani yönüdür. Ancak olumsuz özellikler üzerinde ısrarla durulunca bunlar olumlu yöne çevrilebilir.

Kaynakça

- Alasdair Macintyre, *A Short history of ethics : a history of moral philosophy from the Homeric Age to Twentieth Century* , London : Routledge, 1998.
- İbn Hazm, *Ahlak* (çev. C. Erdemci, H. H Bircan) Van, 2005.
- İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlak*, 1924.
- İmam Ahmed, *Müsned*, III/199
- Keşfu'l-Hafâ*, I/177
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alâî*, (haz. Mustafa Koç) İstanbul 2007.
- Macit Fahri, *İslam Ahlak Teorileri* (çev. Muammer İskenderoğlu, Atilla Arkan), İstanbul 2004.
- Mehmet Türkeri, "Aristoteles'in Etiğinde "Nefsine Hâkim Olma" ve "Erdem" ile İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı: 21, s. 77 vd.
- Müslim, Enes b. Mâlik'den, H. No: 2822
- Nasreddin Tûsî, *Ahlak-ı Nâsırî*, Ankara 2005.
- Râgıb el-İsfahânî, *İslâm'ın Ahlaki İlkeleri* (ez-Zarî'an ilâ Mekârimi's-Şeri'a) Terc. Abdi Keskinsoy, İst. 2003.
- Râgıb el-İsfahânî, *Mutluluğun Kazanılması*, (çev. Lütü Doğan) İstanbul 1983.
- Tirmizî, H. No: 1987